

XIII ƏSRİN NADİR NUMİZMATİK FAKTLARI - LAÇIN ZƏRBXANASININ GÜMÜŞ DIRHƏMLƏRİ

Aygün Musa qızı Məmmədova
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
aygun_kons@mail.ru

Açar sözlər: *Laçın, gümüş dirhəm, Çingizilər, muzey, İslam, hicri*

Məqalədə numizmatik tədqiqatlar əsasında XIII əsrdə Laçın zərbxanasında istehsal edilmiş gümüş dirhəmlər (çəkisi – 2,17 - 2,61 q) haqqında məlumat verilir.

Tipinə əsasən Çingizi hökmdarı – Turakinə xatunun hakimiyyəti dövründə (h. 639-644 = 1241-1246-cı illər) zərb edilən belə dirhəmlərin bir tərəfinə əlində yay tutmuş atlı, üzərində ərəbcə yazı: “uluğ mənqıl ulus bəg” (ulus bəyi – qoşun başçısı və ya canişinin tituludur) sözləri, dirhəmin digər tərəfinə mərkəzdə ərəbcə: “Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın elçisidir”, üzərində ərəbcə: “Laçında zərb edilib” həkk edilmişdir.

Çingizilər dövrünün ərazi bölgüsünə əsasən Azərbaycanın da daxil olduğu beşinci ulusun pul dövriyyəsində istifadə edilən belə dirhəmlərdə zərb tarixi yoxdur. Bu səbəbdən də belə sikkələrin müasir numizmatik təyinatı zamanı əsasən tipinə istinad edilir.

Tarixi Qarabağ bölgəsində zərb edilmiş digər sikkələr məlum olsa da, məqalədə təqdim etdiyimiz bu nadir faktlar Laçın zərbxanasının fəaliyyətini təsdiq edən yeganə tapıntılardır. Hazırda xarici muzeylərdə qorunan, Azərbaycana aid olan belə faktlar İslam numizmatikasının dəyərli nümunələridir.

XIII – XIV əsrlərdə Avropanı Hindistan, Çin və Mərkəzi Asiya ilə birləşdirən dəniz yolu Xəzər dənizinin şimal sahilləri ilə keçərək Krim limanlarına, karvan və ya quru yolu isə Venqriya və Polşayaya qədər gedib çıxmışdır. Numizmatik tədqiqatlar nəticəsində bu ticarətdə Azərbaycan sikkələrinin də olduğu sübut edilmişdir.

РЕДКИЕ НУМИЗМАТИЧЕСКИЕ ФАКТЫ XIII ВЕКА – СЕРЕБРЯНЫЕ ДИРХЕМЫ МОНЕТНОГО ДВОРА ЛАЧИН

Айгюн Мамедова

Ключевые слова: *Лачин, серебряный дирхем, Чингизиды, музей, Ислам, хиджра*

В статье основываясь на нумизматические исследования, предоставлена информация о серебряных дирхемах (вес: 2,17 – 2,61 г) монетного двора Лачин, чеканенных в XIII в.

Согласно монетному типу, эти дирхемы, чеканены в правление чингизидской правительницы Туракине хатун (х.639-644 = 1241-1246). На одной стороне таких дирхемов в центре изображен всадник с растянутым луком, над ним на арабском слова: «улул мангыл улус бек» (улус бек – титул главнокомандующего или наместника), а на обратной стороне этих дирхемов в центре на арабском слова: «Нет Аллаха кроме единого Аллаха, Мухаммед посланник Аллаха», над ним на арабском: «чеканен в Лачине».

Согласно территориальному делению периода Чингизидов, Азербайджан был включен в состав пятого улуса, в монетном обращении которого пользовались такими дирхемами. При современном нумизматическом определении таких монет в основном, ссылаются на тип.

Поньне известны и другие монеты, чеканенные на территории исторического Карабаха, но именно предоставленные в статье уникальные факты как единые примеры подтверждают функционирование монетного двора Лачин. На современном этапе такие редкие факты, хранятся в зарубежных музеях и являются яркими примерами исламской нумизматики.

В XIII – XIV веках морской путь связующий Европу с Индией, Китаем и Средней Азией проходил через северные берега Каспийского моря и доходил до портов Крыма, а сухопутная дорога до Венгрии и Польши. В результате нумизматических исследований выявлено участие монет Азербайджана в торговле данного периода.

RARE NUMISMATIC FACTS OF THE XIII CENTURY - THE SILVER DIRHAMS OF LACHIN MINT

Aygun Mammadova

Keywords: *Lachin, silver dirham, Chingizids, museum, Islam, Hijri*

The article provides information on the basis of numismatic research about silver dirhams (weight - 2.17 - 2.61 g) produced in the XIII century Lachin mint.

It is important to note, that according to the type, minted during the reign of Chingizids – Turakina Khatun (h.639-644 = 1241-1246), on one side of this type of dirhams there is a horseman with a bow in his hand, on which is written in Arabic: "ulug mangil ulus beg" words, however in the center on the other side of the dirham in Arabic: "There is no god but Allah, Muhammad is the Messenger of Allah," is engraved in Arabic: "Mint in Lachin".

According to the territorial division of the Chingizids period, such dirhams used in the circulation of the fifth region, including Azerbaijan, have no history of minting. For this reason, the type of such coins is mainly referred to as the modern numismatic designation.

Although other coins minted in the historical Karabakh region are known, these rare facts presented in the article are the only findings that confirm the activity of the Lachin mint. Currently preserved in foreign museums, it belongs to Azerbaijan that these facts are valuable examples of Islamic numismatics.

In the 13th and 14th centuries, the sea road connecting Europe with India, China, and Central Asia passed through the northern shores of the Caspian Sea to the ports of Crimea, and the caravan or land road to Hungary and Poland.

As a result of numismatic research, it was proved that Azerbaijani coins were involved in this trade way.

Aktuallığı. 27 sentyabr–10 noyabr 2020-ci il tarixlərdə Ali Baş komandan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi güclü siyasət və Azərbaycan ordusunun gücü nəticəsində 30 ilə yaxın işğalda olan torpaqlarımız azad edildi. Əldə edilən şanlı qələbə Qarabağ ərazisinin müxtəlif tarixi mərhələlərinə bir daha nəzər salmağı aktuallaşdırdı.

Məqalədə Laçın rayonunda XIII əsrin I yarısında zərb edilmiş nadir gümüş dirhəmlər barədə, həmçinin dövrün tarixi şəraiti və pul təsərrüfatı haqqında məlumatlar verilir.

İşlənmə dərəcəsi. Məqalədə tədqiqata cəlb edilmiş “uluğ mənqil ulus bəg” sözlərinin həkk edildiyi gümüş dirhəmlər ilk dəfə XIX əsrin tədqiqatlarında işıqlandırılmışdır (6, s.236-239; 7, c. 2-5; 10;13;14;15). XX əsr araşdırmaları nəticəsində belə dirhəmlərin istehsal edildiyi zərboxanalar (o cümlədən Laçın), tipləri müəyyən edilmiş, pul dövriyyəsində iştirakı, dövrün iqtisadi vəziyyəti ilə əlaqədar qənaətlər əldə edilmişdir (4; 8; 11; 12).

Müasir əsərlərdə [2] və virtual saytlarda [16] belə sikkələrin metroloji göstəriciləri, satış qiyməti, kimyəvi tərkibi və d. məlumatlar vardır.

Elmi yeniliyi. Məqalədə dövrümüzdə məlum olan numizmatik faktlara əsasən, Turakinə xatunun (h.639-644 = 1241-1246) hakimiyyəti dövründə (əsasən də hicri 642 = 1244-1245-ci ildə) Laçın şəhər-zərboxanasında zərb edilmiş gümüş dirhəmlərin nadir numizmatik faktlar olduğu vurğulanmışdır.

Qarabağ zərboxanalarının fəaliyyətini təsdiq edən digər numizmatik faktlar olsa da, Laçın zərboxanasının fəaliyyəti yalnız məqalədə təqdim edilmiş nadir dirhəmlərlə milli numizmatika tariximizdə iz qoymuşdur. Təəssüf ki, məqalədə qeyd edilən 2 tipdə olan Laçın dirhəmləri hazırda xarici muzeylərdə qorunur. Məqalə XIII əsr Azərbaycan sikkələrinin numizmatik təyinatı baxımından əhəmiyyətli dir.

Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbində, Həkəri çayının sol sahilindəki dağlıq ərazidə yerləşən Laçın rayonu zəngin tarixi keçmişə malikdir.

Şimaldan Kəlbəcər, şərqdən Xocalı, Şuşa və Xocavənd, cənubdan Qubadlı rayonları ilə həmsərhəd olan Laçın rayonunun mərkəzində və ətraf ərazilərdə (Qarqışlaq, Piçəniş, Qorçu, Aşağı Fərəcan, Mirik, Şalva, Sonasar, Sadınlar, Hoçaz, Cicimli, Zeyvə, Güləbird, Ərikli, Malxələf, Seyidlər, Malibəy, Aşağı Fərəcan, Qoçaz, Kəsülü, Zabux və b.) olan müxtəlif dövrlərə aid tarixi memarlıq abidələri orijinallığı ilə fərqlənir və maraqlı tədqiqat obyektləridir [1].

Qarabağ ərazisində aşkarlanmış sikkə dəfinələri və təksaylı sikkələrin tədqiqi sayəsində bu ərazidə sikkə zərbinin və ticarət əlaqələrinin qədim dövrdən mövcudluğu sübut edilmişdir [3].

Rusiya Federasiyasının Leninqrad (hazırda Sankt-Peterburq) şəhərindəki Dövlət Ermitajında qorunan (N 14876, çəkisi–2,17 q, diametri–19-20 mm) yüksək keyfiyyətlə, kənarı qırılmış gümüş dirhəmi diqqətlə nəzərdən keçirən alim-numizmat Məhəmməd Seyfəddini onun üst tərəfində mərkəzdə sağa istiqamətlənmiş, əlində dartılmış yay tutan atının, atın ayaqları altında isə it təsvirinin olduğunu qeyd etmişdir. Dirhəmin arxa tərəfində mərkəzdə 3 sətirdə:

لا اله الا الله محمد رسول الله

= Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın elçisidir”, 1-ci sətirdən yuxarıda: لچين = “Laçın” həkk edilmişdir (şəkil 1; 12, c. 164).

Gürcüstan Dövlət Muzeyində qorunan, buna bənzər, eyni tipli gümüş dirhəmdə (N 676, çəkisi – 2,61 q, diametri – 20 - 21 mm) isə sola

istiqamətlənmiş, əlində dartılmış yay tutan atlı, atın ayaqları altında it, atlı başı üzərində sağdan sola yazı: الغ منقل اولوس بيگ = “uluğ mənqil ulus bəg” sözləri həkk edilmişdir. Dirhəmin arxa tərəfində mərkəzdə, 3 sətirdə: لا اله الا الله محمد رسول الله “Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın elçisidir”, 1-ci sətirin üstündə: لچين ضرب = “Laçında zərb edilib” həkk edilmişdir (şəkil 2; 12, c. 164).

Beləliklə, göründüyü kimi, qeyd etdiyimiz hər iki dirhəmdə Laçın zərboxanasının adı mövcud olsa da, zərb ili və hökmdar adı yoxdur.

Numizmatik tədqiqatlara əsasən, hicri 642 = 1244-1245-ci ilin Cənubi Qafqaz və İranda istehsal edilmiş gümüş dirhəmlərinin yazıları və zərb texnikası əvvəlki dirhəmlərdən fərqlidir. Bu dövrün dirhəmlərinə əlində dartılmış yay olan atlı və ərəb şrifləri ilə qədim türk dilində yazılar - “uluğ mənqil ulus bəg” sözləri zərb edilmişdir.

İlk dəfə belə sikkələr XIX əsrin tədqiqatlarında araşdırılmışdır. Rusiya Arxeologiya Cəmiyyətinin üzvü A.Q.Qaqarin bu sikkələri Səlcuqlulara aid edərək, Uluş bəy dövründə zərb edildiyini yazmışdır [10]. Fransalı numizmat V.Lanqlua isə belə sikkələrdəki yazılarla əlaqədar müəyyən nəticə əldə edə bilməmişdir [14]. Bu alimlərin fikirlərini təkzib edən V.V.Qaqarin belə sikkələrdəki yazıları “uluğ mənqil ulus bəg” şəklində təqdim edərək, heç bir izah vermədən “Böyük monqol dövləti” şəklində tərcümə etmişdir [7].

Tədqiqatçı İ.A.Bartolomey “uluğ mənqil ulus bəg” sözləri olan hicri 643 = 1245-1246-cı ilin Naxçıvan dirhəmini Hülakü xan dövrünə aid etsə də, V.V.Qriqoryev bu fikri yanlış hesab etmişdir [6].

Tədqiqatçı Stenli Len Pulun müəllifi olduğu “Britaniya Muzeyinin Şərq sikkələri” kataloqunda təqdim edilən Turakinə xatun dövrünə aid sikkələr sırasında hicri 642 = 1244 – 1245-ci ilin Tiflis və Gəncə dirhəmlərinin təsvirləri verilmişdir. “Uluğ mənqil ulus bəg” sözlərinə istinad edən alim, belə sikkələrin əmir Arqun əkə dövründə zərb edildiyini qeyd etmişdir [13].

Mənbəşünasların məlumatlarına əsasən, Uqedey kaanın hakimiyyəti dövründə (1229 - 1241) əmir Qurğuz İran, Azərbaycan, Gürcüstan, “Ərminiyyə” və Diyarbəkirə canişin təyin edilmişdir. Hicri 639 = 1241-ci ildə Uqedey kaan dünyasını dəyişdikdən sonra, hicri 641 = 1243 – 1244-cü ildə Turakinə xatunun əmri ilə əmir Qurğuz qətlə yetirilmiş və onun vəzifəsi əmir Arqun əkəyə həvalə edilmişdir [4, s.124].

“Uluğ mənqil ulus bəg” sözləri olan gümüş dirhəmlərin zərbinə hicri 642 = 1244-1245-ci ildən başlanmışdır. Beləliklə, əmir Arqunun hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın da daxil olduğu beşinci ulus ölkələrinin pul dövriyyəsində belə sikkələr də iştirak etmişdir. Tədqiqatçı Stenli Len Pulun fikrincə, belə sikkələr hakimiyyəti ələ almağa çalışan Turakinə xatunun rəqibləri dövründə zərb edilmişdir [4, s.124].

Azərbaycan numizmatikasının banisi, AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., professor Yevgeni Paxomovun (1885-1965) fikrincə, belə dirhəmlərdəki “ulus bəy” titulu ilə ulus qoşununun rəhbəri və ya canişini təqdim edilmişdir [12, s.160]. T.e.d., professor M.Seyfəddini isə bu titulu yalnız ulus canişininə aid edərək, mənbələrdə qoşun rəhbərinin “noyon əl-əzəm” (əzəmətli noyon) adlandırıldığını, Çırmaqun noyonun bu titula malik olduğunu bildirmişdir [4, s.123].

Tədqiqatçı İ.A.Calaqaniya əvvəlki Çingizi sikkələrində olan “ədalətli qaan” sözlərinin zərbinin dayandırılmasına aydınlıq gətirməyə çalışaraq, “ulus” sözü ilə monqol idarəçiliyinin (ali monqol dövlətindən başlayaraq qoşun rəhbərlərinədək) nəzərdə tutulduğunu qeyd etmişdir [8, s. 21].

Monqol imperiyasının inzibati ərazi bölgüsünün müəyyən hissəsi olan “ulus”un rəhbərləri Çingizilər sülaləsi nümayəndələri - monqol şahzadələri idi. Beşinci ulusu işğal edən noyan Çırmaqun həmin ərazidə rəhbər olmuşdur.

Hicri 637 = 1239-1240-cı ildən bu ərazini Oqtay qaanın təyin etdiyi canişinlər (ulus bəyləri), 1258-ci ildən isə Elxanilər idarə edirdilər. Canişinlərin hakimiyyəti dövründə ulus xüsusi idarəetmə aparatına malik idi.

Çingizilər dövrünün inzibati ərazi bölgüsünə əsasən bu sülalə hökmdarlarının (qaanların) yaşadığı ərazi “uluq yurd” adlanırdı. İmperiyanın mərkəzi olan Karakorum başlıca idarəetmə mərkəzi idi. Qoşunların idarəetmə mərkəzi “Ordu balıq” adlı ərazidə yerləşirdi. “Uluq yurd”da yaşayan Çingizi sülaləsi nümayəndələri “uluq mənqil” adlanırdılar. Çingiz xanın oğlu, monqol qoşununun rəhbəri Toluy xan “uluq noyon” (ulu noyon) tituluna malik idi.

Çingiz xanın təsis etdiyi qanunlara əsasən, imperiyada hakimiyyəti yalnız onun nəsil nümayəndələri – oğlu və ya nəvəsi idarə etmək hüququna malik idi. Bu sülalənin başçıları ali qurultayda seçilirdilər. Yeni hökmdar əmrlər, təyinatlar, sərəncamlar vermək hüququna malik idi və o, şəxsən özü əmrlərin icrasına nəzarət edirdi.

Bu dövrdə zərb edilən sikkələr yalnız dövlət başçısının adından zərb edilirdi. O, öldüyü təqdirdə, yeni hökmdar seçilənədək, hakimiyyəti hökmdarın böyük oğlunun anası idarə edirdi.

Hicri 639 = 1241-ci ildə Uqedey qaan dünyasını dəyişdikdən sonra imperiyayı idarə edən onun həyat yoldaşı Turakinə xatun öz tərəfdarı Arqunu İran və qonşu vilayətlərin müvəqqəti canişini təyin etmişdi [12, s.161].

Turakinə xatun müvəqqəti idarəçi olduğu üçün öz adını sikkələrə həkk etmə hüququna malik deyildi. Bu səbəbdən də Cənubi Qafqaz və İran zərbxanalarında istehsal edilən sikkələrin üst tərəfinə “uluq mənqil ulus bəg” sözləri həkk edilirdi.

Məqalədə tədqiqata cəlb etdiyimiz Laçın zərbxanasından əlavə hicri 642 = 1244-1245-ci ildə Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Bakı, Tiflis, Varsan (Xəzər dənizinin şimali-qərb sahilləri; [5, s. 53], Kiran (Ordubad rayonu yaxınlığında

yaşayış yeri, yerli sakinlər “xaraba Gilan” və ya “xaraba Kiran”) 92,5 əyarlı gümüşdən dirhəmlər zərb edilmişdir. 10-a yaxın tipi məlum olan belə dirhəmlərin görünüşü bənzər olsa da, hər birinə fərqli heyvan təsviri (ilan, əjdaha) zərb edilmişdir.

Belə dirhəmlərin üst tərəfinə həkk edilmiş əlində dartılmış yay və ox tutan atlı, atın ayaqları altında qaçan it təsvirləri monqolların əsas məşğuliyyətinin ovçuluq olduğunu sübut edir.

Numizmatik tədqiqatlar nəticəsində hicri 642-643 = 1244-1246-ci illərdə, yəni Göyük xan hakimiyyətə gələnə qədər, Cənubi Qafqaz və İran zərbxanalarında dirhəm, 1/2 dirhəm və 1/4 bir dirhəm adlı nominalları zərb edildiyi müəyyən edilmişdir.

Monqol imperiyasının mərkəzindəki siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq hicri 643-cü (1245-1246) ildən dirhəmlərə həm də ərəbcə “qaan əl-adel” (ədalətli qaan) sözlərinin həkkinə başlanılmışdı. Məhz bu ildən etibarən Turakinə xatunun dəstəyi və qurultayın qərarına əsasən Göyük xan (1246-1248) Çingizilər imperiyasının hökmdarı elan edilmişdi.

Laçın zərbxanasının fəaliyyəti yalnız XIII əsrin gümüş dirhəmləri ilə təsdiq edilir. Digər tarixi mərhələlərdə bu zərbxanaya aid numizmatik tapıntılara rastlanmamışdır.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov F. Laçın: həqiqətlər, mülahizələr, tarixi dəyərlər. Bakı: Nurlar, 2012.
2. Rəcəbli Ə. XIII – XIV əsrlərdə Azərbaycanda pul tədavülü və sikkə zərbi. Təngə pul-sikkə sistemi // Azərbaycan sikkələri. Bakı: XalqBank, 2012.
3. Sikkə dəfinələrinin izi ilə. Tərtib edən: Rəcəbli Ə.M. Bakı: Ecoprint, 2019 (Topluda Qarabağ ərazisində, o sıradan Laçında aşkarlanmış müxtəlif dövrlərə aid sikkələr barədə məlumatlar qeyd edilib).
4. Ализаде А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII – XIV вв. Баку: 1956.
5. Асадов Ф.М. Хазары и барсилы в исследованиях С.Г.Кляшторского // Тюрко-монгольский мир в прошлом и настоящем. С.П.: Улан-Батор, 2016.
6. Бартоломей И. О сельджукских монетах и монете Алуш бека // ИАО, 1861.
7. Григорьев В. О первых монгольских монетах сельджукского типа, приписанных Алуш беку. Письмо чл.корр. В.В.Григорьева к секретарю общества Д.В.Польнову. Оренбург: 1860.
8. Джалагания И. Из истории монетного дела в Грузии XIII в. Тбилиси: 1958.

9. Марков А. Инвентарный каталог мусульманских монет Эрмитажа. СПб: 1896.

10. Протокол заседаний восточного отдела Императорского археол. общ. от 22 октября 1857, СПб: 1858.

11. Сейфеддини М. Монеты с надписью «Улуг мангыл улус-бек» // «Нумизматика и эпиграфика». М.: Наука, 1971.

12. Сейфеддини М.А. Описание и характеристика монет, чеканенных в Азербайджане в первой половине XIII в. // Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII – XV вв. (XII - начало XIV в.). Книга I, Баку: ЭЛМ, 1978.

13. Lane Pool S. Catalogue of oriental coins in the British museum. VI, London: 1881.

14. Langlois V. Essai de classification des suites monetaires de la Georgie. Paris: 1860.

15. Troisieme letter de m. le general de Bartolomaei a m.F.Soret. Bruxelles: 1862.

Web resurslar:

16. Great Mongols (Chingizid – 603 - 670) / <https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=744>

Şəkil 1. Çingizilər (1206-1271). Turakinə xatunun hakimiyyəti dövrü (h.639-644 = 1241-1246), Laçın, 2,17 q (I tip).

Şəkil 2. Çingizilər (1206-1271). Turakinə xatunun hakimiyyəti dövrü (h.639-644 = 1241-1246), Laçın, 2,61 q (II tip).